

κοσμοῦν τὸ βιβλίον, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκτύπωσις καὶ ἔν γένει ἡ ἐμφάνισις εἶναι ἀρίστη.

Περαίνοντες τὴν ἐπισκόπησιν τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Γιαννακοπούλου, θὰ εὐχόμεθα ὅπως εὐρεθῆ συγγραφεὺς δόκιμος νὰ ἀναλάβῃ τὴν μελέτην καὶ τῆς ἔσωτερικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, καθ' ἣν ὁ ἱστορικὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ συναντᾷ τὰ πρῶτα σκιρτήματα τῆς ἀναζωπυρουμένης εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ ἐθνικῆς συνειδήσεως, ἐνῶ παραλλήλως ἀναφαίνονται τὰ πρῶτα δείγματα τῆς ἐπακολουθησάσης Παλαιολογείου ἀναγεννήσεως καὶ τῆς στροφῆς πρὸς τὴν κλασσικὴν Ἑλλάδα.

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

Joseph Gill, S.J., The Council of Florence, Cambridge, At the University Press, 1959, σελ. XVIII+453.

Ἡ περὶ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας βιβλιογραφία εἶναι πλουσία καὶ εἰς μονογραφίας ἐπὶ θεμάτων σχετιζομένων πρὸς τὴν σύνοδον αὐτήν καὶ εἰς μελέτας συνθετικὰς γραφείσας ὑπὸ παλαιότερων Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Ὀρθοδόξων συγγραφέων. Μετὰ ὅμως τὴν κριτικὴν ἐπανέκδοσιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν σύνοδον αὐτὴν πηγῶν καὶ τὴν δημοσίευσιν πληθῶς ἀγνώστων μέχρι τοῦδε κειμένων (κυρίως ὑπὸ τοῦ G. Hofmann εἰς τὴν σειρὰν Concilium Florentinum: Documenta et Scriptores) κατέστη αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη συγγραφῆς ἑνὸς νέου, συγχρονισμένου βιβλιογραφικῶς, ἔργου περὶ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας.

Τὴν ἀνάγκην αὐτὴν ἔρχεται νὰ καλύψῃ ὁ πατὴρ J. Gill διὰ τοῦ μετὰ χειρὸς βιβλίου του. Πράγματι οὗτος, ὡς συνεργάτης τοῦ G. Hofmann, καὶ ὡς ἀπὸ μακροῦ ἀσχολούμενος μὲ πρόσωπα, προβλήματα καὶ κείμενα σχετικὰ πρὸς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας, εἶχεν ὅλην τὴν ἀπαιτουμένην προπαρασκευὴν διὰ νὰ ἀναλάβῃ τοιοῦτον ἔργον.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς δέκα κεφάλαια, τῶν ὁποίων προτάσσεται Εἰσαγωγή καὶ ἐπιτάσσονται ἐπίλογος, παράρτημα καὶ πίνακες.

Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει ἐν συντομίᾳ τὸ περιεχόμενον καὶ συζητεῖ τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν τριῶν κυρίων πηγῶν τῆς ἱστορίας τῆς συνόδου, ἧτοι τὰ (ἀνεπίσημα) ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ πρακτικὰ (Acta Graeca, Acta Latina) καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Συροπούλου. Αἱ δύο πρῶται πηγαί, διασφύζουσαι τοὺς λόγους καὶ τὰς δογματικὰς συζητήσεις τῆς συνόδου, ἔχουν κυρίως θεολογικὴν σημασίαν. Ἱστορικὰς πληροφορίας παρέχουν μόνον ἐν μέρος τῶν ἑλληνικῶν πρακτικῶν, τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Δωρόθεον Μυτιλήνης, καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Συροπούλου. Τὴν ἱστορικὴν ἀξίαν, τὸν σκοπὸν καὶ τὴν ἀξιοπι-

στίαν τοῦ τελευταίου τούτου ἐξετάζει διεξοδικώτερον ὁ συγγραφεὺς διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: « Ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ ἔργον τοῦ Συροπούλου ἀφορᾷ εἰς τὰς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων (ἐνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν) σχέσεις. Εἶναι μία εἰκὼν τῶν ὄσων συνέβαινον εἰς τὰ παρασκήνια τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας » (σ. XI). « Εἶναι μία ἀπολογία τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων οἱ ὅποιοι ὑπέγραψαν τὸν Φλωρεντινὸν ὄρον ἐν Ἰταλίᾳ, ἀλλ' ἀνεκάλεσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ Συρόπουλος ἦτο εἰς ἑξ αὐτῶν » (σ. XII). « Ἐκ τούτου ὅμως δὲν ἔπεται ἀναγκαίως ὅτι ὅλα ἢ μερικὰ ἐκ τῶν περιστατικῶν τὰ ὁποῖα διηγεῖται εἶναι φανταστικά. Πιθανώτατα ὅλα βασίζονται ἐπὶ γεγονότων... ἀλλὰ (ὁ Συρόπουλος) εἶδε τὰ γεγονότα ταῦτα ἀπὸ μίαν τελείως ὑποκειμενικὴν σκοπιάν » (σ. XIII).

Μετὰ ταῦτα ὁ συγγραφεὺς εἰσέρχεται εἰς τὸ κύριον θέμα τοῦ βιβλίου. Ἀκολουθῶν τὸ σχέδιον τῆς Ἱστορίας τοῦ Συροπούλου, μετὰ ἐν σύντομον εἰσαγωγικὸν κεφάλαιον (σ. 1 - 15), ἐξετάζει τὰς μεταξὺ τοῦ πάπα Μαρτίνου V καὶ τῶν Ἑλλήνων προπαρασκευαστικὰς συνεννοήσεις (1414 - 1431) πρὸς σύγκλησιν Οἰκουμενικῆς Συνόδου μελλούσης νὰ ἄρῃ τὸ μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν σχίσμα (σ. 16 - 45). Αἱ σχέσεις τῆς Βυζαντινῆς διπλωματίας μετὰ τοῦ νέου πάπα Εὐγενίου IV, αἱ ὁποῖαι ἐξετάζονται εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον (σ. 46 - 84), ἐμφανίζονται περισσότερον περίπλοκοι λόγῳ τῆς κατὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης (1431 - 1437) ἀναφύσεως διαστάσεως μεταξὺ πάπα καὶ τῆς ἐν Βασιλείᾳ Συνόδου καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν πρὸς προσέλκυσιν τῶν Ἑλλήνων. Τὸ κύριον θέμα τῶν διαπραγματεύσεων ἦτο ὁ καθορισμὸς τοῦ τόπου εἰς τὸν ὅποιον θὰ συνήρχετο ἡ Σύνοδος.

Ἡ τάξις τῶν ἑξ ἐπομένων κεφαλαίων ἀκολουθεῖ τὴν σειρὰν κατὰ τὴν ὁποίαν συνεζητήθησαν ἐν τῇ Συνόδῳ τὰ διάφορα δογματικὰ θέματα. Οὕτω τὸ τέταρτον κεφάλαιον ἐπιγράφεται « Οἱ Ἑλληγες φθάνουν καὶ συζητοῦν ἐπὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς » (σ. 85 - 130), τὸ πέμπτον « Ἡ προσθήκη εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως » (σ. 131 - 179), τὸ ἕκτον « Φλωρεντία καὶ αἱ δογματικαὶ συζητήσεις » (σ. 180 - 226), τὸ ἕβδομον « Ἐνωσις. Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγ. Πνεύματος » (σ. 227 - 269), τὸ ὄγδοον « Ἐνωσις. Ἡ προσθήκη, τὸ καθαρτήριο πῦρ, ἡ Εὐχαριστία, τὸ Πρωτεῖον » (σ. 270 - 304) καὶ τὸ ἔνατον, ἀφορῶν κυρίως εἰς τὰς ἄλλας ἀνατολικὰς ἐκκλησίας (Ἀρμενικὴν, Κοπτικὴν, Αἰθιοπικὴν κλπ.), « Ἡ Σύνοδος συνεχίζεται καὶ τελειώνει ἐν Ρώμῃ » (σ. 305 - 348). Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν κεφαλαίων τούτων καλύπτουν, ὡς εἶναι φυσικόν, αἱ δογματικαὶ συζητήσεις. Ὁ συγγραφεὺς συχνὰ παρενθέτει, ἐν μεταφράσει, μεγάλας περικοπὰς τῶν ἐκφωνηθέντων λόγων καὶ τῶν διεξαχθεισῶν συζητήσεων ἢ δίδει εὐρείας περιλήψεις τούτων. Παρὰ τὴν ἀλλοτρίωσιν δὲν παραλείπει νὰ παρακολουθήσῃ τὰς ἀνεπισημους συνεννοήσεις, τὰς παρασκηνιακὰς ἐνεργείας, τὰς ἀτομικὰς ἀντιδράσεις καὶ τὰς ζυμώσεις μεταξὺ τῶν μελῶν τῶν δύο ἀντιπροσωπειῶν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν γένεσιν τῆς ἐνωτικῆς λατινοφίλου μερίδος εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας. Εἰς τὴν μερίδα ταύτην ἀνήκον, κατὰ τὸν συγγραφέα, οἱ εὐρείας ἀντιλήψεως καὶ φιλοσοφικῶς κατηρτισμένοι ἱεράρχαι, τῆς περιοπῆς τοῦ Βησσαρίωνος, Ἰσιδώρου Κιέβου κ.ἄ., οἱ δυνάμενοι, ὡς ἐκ τούτου, νὰ παρακολουθήσουν τὴν φιλοσοφικὴν καὶ θεολογικὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν Λατίνων, περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ὁποίας ἐπέισθησαν τελικῶς. Διότι τοῦτο ἦτο τὸ κύριον ἐμπόδιον εἰς τὴν συνεννόησιν μεταξὺ δυτικῶν καὶ ὀρθοδόξων: ἐνῶ ἡ λατινικὴ θεολογία εἶχεν ἐξελιχθῆ καὶ συστηματοποιηθῆ ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας (Σχολαστικισμός), ἡ ὀρθόδοξος ἐθεώρει ὡς αἴρεσιν οἰανδήποτε παρέκκλισιν ἀπὸ τὰς βάσεις τὰς ὁποίας ἔθεσαν οἱ μεγάλοι πατέρες τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου αἰῶνος.

Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον (σ. 349-388), ἐν ἑκ τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων τοῦ βιβλίου, ὁ συγγραφεὺς ἀνασκοπεῖ τὰς ἀπὸ τοῦ 1440 μέχρι τῆς Ἀλώσεως καταβληθείσας προσπάθειας πρὸς ἐπιβολὴν τῆς Ἐνωσεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τὴν κατ' αὐτῶν ἀντίδρασιν τῶν ἀνθενωτικῶν.

Ὁ Ἐπίλογος ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρων διὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην, διὰ τοῦτο κρίνομεν σκόπιμον νὰ δώσωμεν εὐρυτέραν περίληψιν αὐτοῦ. Τρία εἶναι τὰ θέματα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις του ὁ συγγραφεὺς: Διατί ἀπέτυχεν ἡ Ἐνωσις τῆς Φλωρεντίας; Εἶναι βέβαιος ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων διατυπωθεῖσα κατηγορία ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ Ὄρου ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων ἐγένετο κατόπιν ἐξαναγκασμοῦ; Ποία ἦτο ἡ δύναμις τῶν ἐνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1440 μέχρι τῆς Ἀλώσεως περίοδον; Ὁ συγγραφεὺς ἀπαντᾷ πρῶτον εἰς τὸ τελευταῖον ἐρώτημα. Βασιζόμενος εἰς ἀναφορὰν τοῦ Ἰσιδώρου Κιέβου, γραφεῖσαν τὸ 1448 ἢ 1451, συμπεραίνει ὅτι ἡ πλειονότης ἐν Κωνσταντινουπόλει, μάλιστα αἱ ἀνώτεροι κοινωνικαὶ τάξεις, καθὼς καὶ κάτοικοι τῶν ὑπὸ Λατινικὴν κυριαρχίαν νήσων, ἀπεδέχοντο τὴν Ἐνωσιν.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς λόγους τῆς ἀποτυχίας τῆς Ἐνωσεως, ὁ συγγραφεὺς νομίζει ὅτι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: 1) Ὁ ἀνθενωτικὸς ἀγὼν τὸν ὁποῖον διεξήγαγον « ἀτιμωρητὶ » ὁ Μᾶρκος Ἐφέσου καὶ ὁ Σχολάριος. 2) Ἡ ἔλλειψις καταλλήλου ἐνωτικῆς προπαγάνδας. 3) Ἡ καθυστέρησις ἀποστολῆς στρατιωτικῆς βοήθειας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκ μέρους τοῦ πάπα. 4) Ἡ ἀμέλεια τῶν Λατίνων ὅπως δι' ἀμοιβῶν κλπ. κρατήσουν τὸν Σχολάριον εἰς τὸ φιλενωτικὸν στρατόπεδον. 5) Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ πάπα ὅπως διατηρήσῃ Λατίνους ἐπισκόπους εἰς περιοχὰς ὅπου ἐπλεόναζε τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον καὶ 6) Ἡ ἀπροθυμία τοῦ Ἰωάννου VIII ὅπως ἐπιβάλῃ τὴν Ἐνωσιν.

Ἐπὶ τοῦ ζητήματος, τέλος, ἐὰν ἡ ὑπογραφή τῶν ὀρθοδόξων ἀντιπροσώπων ἀπεσπάρθη διὰ τῆς βίας, ὁ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι « δὲν ὑπῆρξεν οὔτε μία περίπτωση, οὔτε ὁ Συρόπουλος ἀναφέρει τοιοῦτόν τι, κατὰ τὴν

ὅποιαν ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέβαλε τὴν θέλησίν του εἰς ζητήματα δογματικά» (σ. 405). Ἄληθές εἶναι μόνον ὅτι ἡ καταβολὴ τῶν σιτηρεσίων εἰς τοὺς Ἑλληνας δὲν ἐγένετο κανονικῶς. Τοῦτο συνέβη διότι, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Συνόδου, πολεμικὰ γεγονότα ἔφερον τὸν πάπαν εἰς μεγάλην οἰκονομικὴν στενοχωρίαν. «Τὸ ὅτι ὁμως ὁ Πάπας... σκοπίμως περιῆγε τοὺς Ἑλληνας ἐν Ἰταλίᾳ εἰς κατάστασιν λιμοῦ εἶναι ἀναληθές» (σ. 408). Συμπέρασμα: οἱ Ἑλληνες κληρικοί, ἐλεγχόμενοι ὑπὸ τοῦ ποιμνίου των δι' ὅσα συνωμολόγησαν ἐν Φλωρεντίᾳ, ἔπλασαν τὰς κατηγορίας ταύτας, τὰς ὁποίας τελικῶς ἐπίστευσαν καὶ οἱ ἴδιοι, διὰ νὰ περισώσουν τὸν αὐτοσεβασμὸν των, καὶ ἐξίλειωθῶν ἐνώπιον τοῦ ἑαυτοῦ των.

Ἐν τῷ Παραρτήματι (σ. 412-415) δημοσιεύεται τὸ λατινικὸν κείμενον τοῦ πρακτικοῦ τῆς Ἐνώσεως, ἔπεται δὲ βιβλιογραφία (σ. 416-432) τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ θέματος ἐργασιῶν, τῶν ὁποίων ὁμως μικρὰν σχετικῶς χρῆσιν ποιεῖται ὁ συγγραφεὺς, ἐν τέλει δὲ ἐπιτάσσεται πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 433-453).

Τὸ βιβλίον τοῦ πατρὸς J. Gill εἶναι γραμμένον μὲ βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ θέματος καὶ ἀποτελεῖ ἀναμφισβητήτως τὸ πληρέστερον συνθετικὸν ἔργον περὶ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας. Ἐπὶ τοῦ κυρίου μέρους τοῦ βιβλίου ὀλίγας μόνον καὶ δευτερευούσης ἴσως σημασίας παρατηρήσεις ἔχομεν νὰ ἐπιφέρωμεν:

1) Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ ἀξιοπιστίαν τῶν ἑλληνικῶν περὶ τῆς συνόδου πηγῶν παρατηροῦμεν ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ μὲν Συρόπουλος ἐκφράζει τὰς ἀπόψεις τῶν ἀνθενωτικῶν, ὁ δὲ Δωρόθεος Μυτιλήνης (;) τὰς τῶν ἐνωτικῶν, ἐπιβάλλεται ὅπως ἡ κριτικὴ ἀυστηρότης τοῦ ἱστορικοῦ μὴ ἐξαντλήται μόνον ἐπὶ τοῦ πρώτου. Ὡστε δὲν συμφωνοῦμεν μὲ τὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως, καθ' ἣν «ἐὰν πρέπει νὰ ἐκφράσωμεν δυσπιστίαν πρὸς μίαν ἐκ τῶν δυὸ πηγῶν... αὕτη πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Συροπούλου» (σ. XII).

2) Ἐν σελίδι 74 ὁ συγγραφεὺς ἀποκαλεῖ τὸν πατριάρχην Ἰωσήφ Β' «Βούλγαρον». Ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι ἄστοχος. Ὁ Ἰωσήφ ἦτο ἴσως κατὰ τὸ ἡμισυ μόνον βουλγαρικῆς καταγωγῆς.

3) Ἐν σελίδι 368 σημειοῦται ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος ἐδίδασκεν ἐν Κωνσταντινουπόλει «in the Zeno palace». Πρόκειται περὶ τοῦ ξενῶνος τοῦ λεγομένου τοῦ Κράλη (πρέπει ἐπομένως νὰ γραφῆ Xenon), ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο βεβαίως ἀνάκτορον ἀλλὰ νοσοκομεῖον (βλ. Σπ. Λάμπρου, Ἀργυροπούλεια, Ἀθῆναι 1910, σελ. κγ' - κδ').

4) Εἰς τὸ κύριον μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ συγγραφεὺς ἀποφεύγει ἐπιμελῶς νὰ ἐκφράσῃ κρίσεις ἐπὶ προσώπων ἢ γεγονότων. Εἷς τινὰς σελίδας ὁμως ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται τὴν λανθάνουσαν ἀντιπάθειαν τοῦ συγγραφέως πρὸς τοὺς ἀνθενωτικούς καὶ δὴ πρὸς τὸν Μᾶρκον Ἐφέ-

σου (βλ. π.χ. σελ. 356 όπου η κατά τῶν λατινοφίλων πολεμική τοῦ Μάρκου χαρακτηρίζεται « ὑβριστική » καὶ « γελοία »!).

Οὐσιαστικωτέρας παρατηρήσεις καὶ ἀντιρροήσεις ἔχομεν νὰ ἐκφράσωμεν ἐπὶ τῶν ἐκτιθεμένων ἐν τῷ Ἐπιλόγῳ ἀπόψεων τοῦ συγγραφέως.

1) Οὗτος, στηριζόμενος μονομερῶς ἐπὶ ἀναφορᾶς τοῦ Ἰσιδώρου Κιέβου, συμπεραίνει ὅτι ἡ πλειονότης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν νήσων ἦτο ὑπὲρ τῆς Ἐνώσεως. Περιφρονεῖ τὰς περὶ τοῦ ἀντιθέτου μαρτυρίας τοῦ Σχολαρίου, Μάρκου καὶ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, διότι τὰς θεωρεῖ ἀπλῆν προπαγάνδα. « Οὗτοι, λέγει, δὲν ἐσκόπευον νὰ ἀποθαρρύνουν τοὺς ὁπαδοὺς των, λέγοντες ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν μειονότητα ». Ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀντιστροφόμενον δύναται νὰ ἰσχύσῃ καὶ περὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἰσιδώρου.

2) Ὁ συλλογισμὸς (σελ. 394) ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν νήσων Κύπρου, Ρόδου, Κρήτης, Εὐβοίας κλπ. ἦσαν ἀσφαλῶς ὑπὲρ τῆς Ἐνώσεως, διότι οἱ κατέχοντες τὰς νήσους ταύτας Λατίνοι εἶχον δημιουργήσει εὐνοϊκὰς πρὸς τοῦτο συνθήκας, δὲν εὐσταθεῖ. Ὡς πρὸς τὴν Κρήτην εἰδικιώτερον ἀποροῦμεν πῶς ὁ συγγραφεὺς κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ἐφ' ὅσον γνωρίζει τὴν ἐργασίαν τοῦ καθηγητοῦ Τωμαδάκη περὶ τῆς πρὸς τὴν Ἐνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντιθέσεως τῶν Κρητῶν.

3) Τὸ ὅτι εἰς τὴν Πελοπόννησον ὑπῆρχον ἕξ ἐνωτικοὶ ἐπίσκοποι (σελ. 393) οὐδόλως ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πληθυσμὸς εἶχε δεχθῆ τὴν Ἐνωσιν. Οἱ ἐνωτικοὶ πατριάρχαι ἠδύναντο νὰ ἐπιβάλλουν ἐπισκόπους τῆς ἀρεσκείας των.

4) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως (σελ. 396) ὅτι ὁ Μάρκος Ἐφέσου καὶ οἱ λοιποὶ ἠγέται τῶν ἀνθενωτικῶν ἔπρεπε νὰ ὑποχρεωθῶν εἰς ὑποταγὴν εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐθεωρεῖτο Οἰκουμενική, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ οἰκουμενικότης τῆς συνόδου ἐξέλειπεν ἀφ' ἧς στιγμῆς οἱ πλείστοι τῶν ὑπογραψάντων τὰς ἀποφάσεις τῆς ἀνεκάλεσαν τὰς ὑπογραφὰς των. Ἐπισήμως ἕξ ἄλλου μόνον ὀλίγους μῆνας πρὸ τῆς Ἀλώσεως ἐκηρύχθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ Ἐνωσις.

5) Δὲν εἶναι ἀκριβὲς τὸ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως λεγόμενον (σελ. 397) ὅτι ὁ Γεμιστὸς ὑπεστήριξε τὰς λατινικὰς ἀπόψεις. Εἶναι γνωστὸν ὅτι, διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν μόνον τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σχολαρίου, ὁ Γεμιστὸς « τῷ φλυαρήματι ἐκείνῳ τῷ λατινικῷ ἀντέστη καλῶς » (βλ. Ε. Legrand, Cent-dix lettres grecques de Francois Filelfe, Paris, 1892, σελ. 314).

6) Ἡ διστακτικότης τοῦ Ἰωάννου VIII καὶ τοῦ Κωνσταντίνου νὰ κηρύξουν ἐπισήμως τὴν Ἐνωσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον μομφῆς καὶ ἐπικρίσεων (σελ. 402). Ἀντιθέτως τοῦτο εἶναι ὑπὲρ αὐτῶν. Διότι εἶναι ἔνδειξις τῆς νοημοσύνης των καὶ τοῦ σεβασμοῦ των πρὸς τὴν κοινὴν γνώμην καὶ τὸ λαϊκὸν αἴσθημα. Ἡ ἀποτυχία τοῦ προγόνου των Μιχαὴλ VIII τοῦ Παλαιολόγου, ὅπως ἐπιβίβη διὰ τῆς βίας τὴν Ἐνωσιν τῆς Λυῶν, τοὺς εἶχε διδάξει.

7) Ἐπὶ τοῦ τρίτου ζητήματος, τοῦ ἐξεταζομένου ἐν τῷ Ἐπιλόγῳ (σελ. 403 κ.έ.), ἐὰν δηλ. οἱ Ὀρθόδοξοι κληρικοὶ ὑπέγραψαν τὸν Ὅρον τῆς Ἐνώσεως κατόπιν ἐξαναγκασμοῦ, ὁ συγγραφεὺς φαίνεται πειστικός. Δεχόμεθα λοιπὸν ὅτι οὔτε ὁ αὐτοκράτωρ, οὔτε οἱ Λατῖνοι ἤσκησαν πίεσιν ἐπ' αὐτῶν. Πῶς ἐξηγεῖται ὁμως τὸ φαινόμενον τῆς ὁμαδικῆς ἀνακλήσεως τῶν ὑπογραφῶν, τὰς ὁποίας ἔθεσαν ἐλευθέρως, μόλις ἀπεμακρύνθησαν τῆς Ἰταλίας; Αἱ ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦτου ἐξηγήσεις τοῦ συγγραφέως οὔτε ἱκανοποιητικαί, οὔτε ἐπαρκεῖς εἶναι.

8) Ἐν τέλει παρατηροῦμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ὅπως ἐξηγήσῃ τὴν ἀποτυχίαν τῆς Ἐνώσεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀνεζήτησεν ἐξωτερικὰς μᾶλλον καὶ ἐπιφανειακὰς αἰτίας. Διότι οὔτε ἡ διστακτικότης τοῦ αὐτοκράτορος, οὔτε ἡ ἔλλειψις ἐνωτικῆς προπαγάνδας, οὔτε ἡ ἀνεμπόδιτος δραστηριότης τοῦ Μάρκου Ἐφέσου ἦσαν οἱ πραγματικοὶ λόγοι τῆς ἀποτυχίας. Καθ' ἡμᾶς, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τὴν προηγηθεῖσαν ἀποτυχίαν τῆς Ἐνώσεως τῆς Λυών, πᾶσα ἀπόπειρα πρὸς ἔνωσιν ἦτο καταδικασμένη ἐκ τῶν προτέρων. Ὅχι διότι θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐξεύρεσις σχήματός τινος δογματικοῦ συμβιβασμοῦ, ἀλλὰ διότι πᾶσα τυχὸν ἔνωσις θὰ ἔσφερετο λαϊκοῦ ἐρείσματος. Ἡ Ὀρθοδοξία, ὡς παράδοσις, ὡς τρόπος τοῦ θρησκευέσθαι, ὡς κάτι ριζικῶς διάφορον, ὡς ἐνομιζέτο, τοῦ Καθολικισμοῦ, εἶχε καταστῆ ἀπὸ μακροῦ παρὰ τῷ λαῷ σύμβολον. Εἶναι γνωστὸν δὲ ὅτι τὰ θρησκευτικὰ σύμβολα ἐνὸς λαοῦ εἶναι ἀνεπίδεκτα ἀποτόμου μεταβολῆς ἢ ἐξελίξεως. Ἐρριζωμένα εἰς τὸ βάθος τῆς συλλογικῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, οὔτε ὑπὸ τῆς προπαγάνδας ἢ τῶν ἐφημέρων σκοπιμοτήτων μετατοπίζονται, οὔτε ὑπὸ τῶν ὀρθολογικῶν ἐπιχειρημάτων κλονίζονται. Ἡ Ἐνωσις τῆς Φλωρεντίας λοιπὸν ἀπέτυχε κυρίως διότι προσέκρουσεν εἰς τὸ λαϊκὸν θρησκευτικὸν αἶσθημα. Ὡς παρετήρησεν ὁ Καλλιγᾶς (Μελέται καὶ Λόγοι, Ἀθήναι 1882, σελ. 144) « δὲν ἦτο δυνατόν, τὴν ἐπαύριον τῆς Ἐνώσεως, ὁ λαὸς νὰ δεχθῇ ὡς ἄρθρον πίστεως ὅ,τι ἕως χθὲς ἔθεώρει ὡς πλάνην θανάσιμον ».

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

J. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantin (ca 1250/1255 - 1327). Préface de R. Guiland. Paris 1959, éditions A. et J. Picard & Cie.

Μία ἀπὸ τὰς ὀλιγώτερον ἠρευνημένας περιοχὰς τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ μεταξὺ τοῦ 13ου - 15ου αἰῶνος περιλαμβανομένη. Αἱ εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀναφερόμεναι μέχρι τοῦδε μελέται εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογοι πρὸς τὸ τεράστιον ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον τόσον ἀπὸ φιλολογικῆς ὅσον